

CSALÓKA VALÓSÁG?

BOGNÁR BULCSU

Niklas Luhmann:

A tömegmédiá valósága

Fordította: Berényi Gábor

Gondolat–AKTI, Budapest, 2008.

134 oldal, 2390 Ft

Ha megérte volna, Luhmann bizonyosan jól mulatott volna azon, hogy közel hetven könyve közül épp a tömegmédiáról szóló jelenik meg először teljes terjedelemben magyarul.¹ Nem csupán azért, mert magánemberként oly csekély érdeklődést mutatott a tömegmédiából nyerhető információk iránt, hogy a német társadalom azon két százalékához tartozott, amelynek nem volt tévéje. Hanem inkább azért, mert társadalomelméleti vizsgálódásainak több mint harminc évében csak periférikusan tárgyalta a tömegmédiá szerepét. Viszont bár személyesen kevéssé élt a tömegmédiá kínálatával, a tömegmédiá valóságkonstrukciójának meghatározó szerepet tulajdonított a modern társadalom önleírásában.

Luhmann felfogása lényegesen eltér a tömegmédiára vonatkozó többségi elméletektől,² melyek (talán csak a kritikai társadalomelmélet és a parsonsi funkcionalista hagyományból építkező elemzések kivételével) a tömegmédiá működésére és a modern társadalmat meghatározó, átfogó jelentőségére koncentrálnak.³ A tömegmédiák kivételes társadalmi súlyának képzetét erősíti az is, hogy maguk is hangoztatják (és nem csupán a remélt reklámbevételek maximalizálása érdekében), ráadásul a társadalom egyéb területeihez (jog, tudomány, művészet stb.) mérten sokkal hatékonyabb, a közvéleményt formáló érdekérvényesítő képességgel.

A TÖMEGMÉDIA A MODERN TÁRSADALOMBAN

Luhmann elemzése a tömegmédiá működését az alapvetően funkcionálisan szerveződő – a társadalmi rendszerek autonómiájával jellemezhető – modern társadalom általános elméletébe illeszti. Érvéle szerint e rendszerek (gazdaság, politika, tudomány, tömegmédiá stb.) művelési zártasága önreferencialitásokon alapszik. Minden rendszer kialakulását valamilyen társadalmi probléma ösztönzi, s egy-egy sajátos funkció elkülönülésével jönnek létre. Mindegyik saját kommunikációs elemeiből építkezve hoz létre autopoietikus (vagy másképpen: önreferenciális) rendszereket a

társadalom szintén autopoietikus szerveződésén belül. Ez a folyamat játszódik le a tömegmédiá kialakulása-kor is. Ahogy a társadalmak kiszakadnak a helyi kötelek szorításából, egyre bonyolultabbakká lesznek, és szükségessé válnak azon társadalmi kommunikációs műveletek technikai eszközei, amelyekben közlő és befogadó interakciója nem egymás jelenlétében jön létre. A mediálisan közvetített kommunikáció szabadságfoka sokkal nagyobb, mint a hagyományos társadalmakban megszokott személyes kommunikációé.

A tömegmédiá rendszerének nem irányított, hanem felettebb valószínűtlen „termékeny kiválása” hozza létre azt a művelési zártaságot, amelyben a rendszer önmagából teremti újra saját műveleteit. Az eredetileg

1 ■ Ezidáig Luhmann könyvei közül magyarul *A szerelem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról* (Jószöveg, Bp., 1997) nem teljes terjedelemben, hanem – nehezen érthető módon – az első három fejezet összefoglalásával jelent meg. *A Bevezetés a rendszerelméletbe* (Gondolat, Bp., 2006.) pedig a kilencvenes évek elején tartott egyetemi előadásainak halála után publikált, érthető módon nem autorizált változata. Csak idén jelent meg Luhmann első nagy összegzése, a *Szociális rendszerek* (Gondolat, Bp., 2009.)

2 ■ A tömegmédiá-elméletekről jó áttekintést nyújt: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (szerk.): *Média, nyilvánosság, közlemény*. Gondolat, Bp., 2007.

3 ■ McLuhan ismertségénél fogva (McLuhan: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Trezor, Bp., 2001) nálunk is nagy hatást gyakorol a torontói iskola kommunikációtechnológiai determinizmusa, mely az információáramlás jellemző kódját a kultúra és a társadalom viszonyrendszerét is alapvetően meghatározó tényezőnek tekinti. McLuhanról I. Harold Innis: *A kommunikáció rézhajlása*. In: Angelusz – Tardos – Terestyéni (szerk.): *i. m.* 843–865. old.

4 ■ Jürgen Habermas: *Kitérő a szubjektumfilozófia örökségéig* Luhmann-féle rendszerelméleti kisajátítására. In: *Uő: Filozófiai diskurzus a modernségről*. Helikon, Bp., 1998. 297–310. old.; Ulrich Beck: *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988.; Richard Münch: *Dialektik der Kommunikationsgesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991.)

5 ■ A tömegmédiá rendszere ezekben a rezsimekben úgy különül el a társadalom egyéb rendszereitől, hogy ugyanakkor összeolvad a politika szférájával, ami óhatatlanul felszámolja, illetve a politika racionalitása alá rendeli a tömegmédiá rendszerének autonóm megkülönböztetését. (A létező szocializmus tömegmédiájának és nyilvánosságának elemzéséhez I. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. Ferenczy, Bp., 1995.)

6 ■ Antonio Gramsci: *Levelek a börtönből*. Kossuth, Bp., 1974.; George Gerbner: *A média rejtett üzenete*. Osiris – MTA ELTE Kommunikációelméleti Kutató Csoport, Bp., 2000.; Stuart Hall et al (eds.): *Culture, media, language. Working papers in cultural studies 1972–1979*. Hutchinson, London, 1980.; David Morley – Kuan-Hsing Chen: *Stuart Hall. Critical dialogues in cultural studies*. Routledge, London, 1997. Ugyan a birminghamiek kétségtelenül szakítanak az Adorno és Gramsci által megfogalmazott értelmezéssel abban, hogy a médiából nyert információk többféle dekódolását feltételezik. A tömegmédiának a politika és a gazdaság által generált manipulatív hatása, az osztályellentétek és a kizsákmányolás feltételezésében azonban a kritikai hagyomány folytonosságát képviselik.

a személyközi kommunikáció keretein túllépő információáramlás megteremtésére szerveződő társadalmi részrendszer aztán egyre inkább monopolizálja ezt a funkciót, miközben olyan saját racionalitást alakít ki, amelyhez a társadalom a továbbiakban már csak alkalmazkodni tud. A tömegmédiá rendszerének kiválását és működését Luhmann a műveletek szelekciójaként, pontosabban szelekciók sorozataként fogja fel. Ezt a szelekciót a részrendszer sajátos bináris kódja szabályozza, amely dönt arról, hogy mi informatív, és mi nem az. Ez a kód egyben megalapozza a részrendszer autopoieszisének folyamatát, megakadályozva, hogy a rendszer egy cél elérése után abbahagyja a működését. Információ és nem információ megkülönböztetése során a tömegmédiá rendszere végtelen regresszusban mozog, hiszen a szelekciónak semmiféle végső megalapozása nem lehetséges, mivel a rendszer – óriási tároló kapacitása ellenére – a gyors felidézésre és feledésre épül. A tömegmédiá információi ily módon úgy terjednek el a társadalomban, hogy egyben az újabb és újabb információkra való igényt is megteremtik.

A kód másrészt csak arról dönt, mi lényeges és mi nem az a rendszer működése szempontjából. A tömegmédiá részrendszere olyan kommunikációs műveletek köré szerveződik, amelyeket – éppen a végtelen regresszus miatti megalapozhatatlansággal összefüggésben – a saját maga által létrehozott bizonytalanság állapota jellemez, amit csak újabb és újabb műveletekkel képes időszakosan feloldani. Ezt a kontingenciát hivatottak szabályozni a tömegmédián belüli programok, melyek az információkat kategorizálják – hírek és tudósítások, reklám, szórakoztatás –, s ezzel korlátok közé szorítják a rendszer végtelen regresszusát.

A tömegmédiá részrendszere két, központilag nem ellenőrizhető szelekciós tényezővel működik, amelyek újabb bizonytalanságokat hoznak létre. Az egyik az „adaskészség”, a másik a „bekapcsolási érdek”. A tömegmédiá kommunikációját működtető szervezetek ennél fogva csak feltételezésekre – sejtésekre és önbejelítő jóslatokra – hagyatkozhatnak a tevékenységük során, mivel sohasem lehet biztosan tudni, hogy az általuk kínált tartalmakat elfogadják-e a társadalmi kommunikációban. A bizonytalanság csökkentése érdekében ezért a tömegmédiá programjai folyamatosan standardizálódnak.

IRRITÁCIÓ ÉS AZ ÁTLÁTHATATLANSÁG

A belső autonómia azonban nem jelenti azt, hogy az önreferenciális működés teljes mértékben figyelmen kívül hagyhatná a külső hatásokat. A tömegmédiá saját racionalitása és műveleti zártága nem lenne lehetséges a közte és a környezetét alkotó társadalom közötti strukturális kapcsolódások nélkül. Sőt bírálóival⁴ szemben Luhmann éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a modernitás komplexitásának következtében az egyes részrendszerek közötti kölcsönös kapcsolódás megsokszorozódik, a kölcsönös függőség nő

a korábbi történeti korszakokhoz képest, miközben a funkcionálisan szerveződő társadalom kiteljesedésével végképp megszűnik egy közös felsőbb instancia (a hatalom, a vallás, a morál vagy az értékek), amely biztosítaná a részrendszerek közötti kapcsolódást, a szociális rendet. A strukturális kapcsolódás viszont egyre erősebb, hiszen csak így illeszkedhet mindegyik részrendszer a többi, működésében és racionalitásában az övétől különböző többi részrendszerhez.

Ez figyelhető meg a tömegmédiá esetében is, amely egyrészt a kommunikációs lehetőségek hatalmas számát szervezi egységbe a saját önszerveződése és valószínűsítő szerinti, másrészt azonban kizárólag a kívülről, a társadalmon belüli többi részrendszertől érkező irritációkra reagálva tud megfelelően működni. (Máskülönben elkülönülne a társadalomtól, illetve a tömegmédián keresztül kommunikáció olyan korlátozott érvényű lenne, miként ez a létező szocializmusban vagy bármely más autoriter politikai rendszerben volt tapasztalható.⁵) A tömegmédiá szerkezetileg elsősorban a kommunikáció témáival tud kapcsolódni a többi társadalmi szférához. A politikai, gazdasági, kulturális vagy sportesemények nem a tömegmédiá termékei, de azt, hogy belőlük mi és hogyan jelenik meg a tömegmédiában, már a média belső szerveződése határozza meg. A tömegmédiá társadalmi eredményességének feltételét tehát az egyéb részrendszerek által rendelkezésre bocsátott témák biztosítják, de – mint Luhmann a kritikai társadalomelméleti iskolával vitázva nem győzi hangsúlyozni – e témák elfogadása független attól, hogy a tömegmédiá az információkkal (javaslatokkal, értékelésekkel) kapcsolatban hogyan foglal állást. Tehát a tömegmédiá megkülönböztetését nem valamilyen összetársadalmi értékorientáció motiválja, hanem saját informatív–nem informatív kódja.

Az egyes részrendszerek strukturális kapcsolódásuk ellenére csak saját racionalitásuk (kódjuk) mentén képesek egymást megfigyelni, hiszen saját reflexiójuk mindig a részrendszer belső logikája által meghatározott. Az eltérő részrendszer-racionalitások következtében a modern társadalom részrendszerei közötti teljesítményviszonyok teljes mértékben nem átláthatók. A teljesítménybeli különbségeket és készségeket a tömegmédiá is csak belülről, saját magán képes észlelni. A saját műveleteinek végrehajtására szerveződött tömegmédiának ráadásul működése során sem ideje, sem felkészültsége nincs arra, hogy más részrendszerek (például a politika vagy a gazdaság) racionalitását, megkülönböztetését megértse. Azokat a külső tényeket, amelyek egy másik részrendszer műveleteire utalnak, túlságosan is csak a saját szemantikáján keresztül észleli, teljes mértékben képtelenül arra, hogy a miértekre reagálva cselekedjen. Ezek a hatások csak irritációként vannak jelen a műveleteiben, ezért a tömegmédiá sohasem tükrözheti egy másik részrendszer – a politika vagy a gazdaság – racionalitását, miként azt különösen a hegemoniaelméletek megfogalmazói hirdetik Gramscitól Gerbneren át a birminghami iskoláig.⁶ Luhmann a kritikai szociológiai hagyománnyal

szemben tehát a tömegmédiá autonóm racionalitását hangsúlyozza. Lévéen egyes részrendszerek egymás számára átláthatatlanok, az egymástól jövő irritációkra csak saját megkülönböztetésükkel élve, kizárólag egyszerűsítő mechanizmusok segítségével képesek reagálni. Ebből következően ha az egyik megpróbál beavatkozni egy másik működésébe (mondjuk a politika a tömegmédiá működésébe), szabályozási célú beavatkozása csak sikertelen lehet.

A fenti rendszerelméleti gondolatmenet nem feltételez valamiféle egyensúlyi állapotot – miként azt a funkcionális elemzés hagyományához tartozók gondolják. Történelmileg kontingens, hogy mikor mely részrendszerek játszanak erőteljesebb szerepet a társadalmi kommunikációban. A funkcionálisan tagoló modern társadalomban a részrendszer dominál, amely működésében leginkább csődöt mond, hiszen működésképtelensége zavart, fokozott figyelmet és adaptációs kényszert eredményez a többi társadalmi részrendszerben is, és ennyiben időlegesen központi szerepe lehet a kommunikációban. Másrészt egyik részrendszer sem képes egy másik funkcióját betölteni: amiként a tudomány nem tudja kormányzati válság esetén megfelelő igazságokkal kíségetni a politikát, úgy a politika sem tudja képviselni a tömegmédiá szelekciját.⁷

Ugyanakkor a funkcionálisan differenciált modern társadalomban olyan társadalmi folyamatok játszódnak le, amelyek felerősítik a társadalom irritálhatóságát.⁸ Az irritáció a rendszer autopoietikus műveleteinek folytatására ösztönöz, miközben semmilyen módon nem jelzi, hogy strukturális változásokkal kell-e legyűrni az irritációt, vagy elég bízni az elmúlásában. Bárhogyan reagál is a rendszer, az mindenképp a társadalom tanulási képességének növekedésével jár.⁹ Viszont az irritációkat kezelő központi megoldást a részrendszerek eltérő szemantikája miatt nem lehet találni. Egyetlen részrendszer logikája sem lehet annyira domináns – a luhmanni megfogalmazás szerint annyira rosszul működő –, hogy meghatározza a társadalom egészének szemantikáját.

Luhmann mindebből arra a következtetésre jut, hogy a társadalom dinamikája erre az átláthatatlanságot és nagyfokú irritálhatóságot jelentő mechanizmusra vezethető vissza. A funkcionális differenciálódás azonban a nagyfokú belső intraszparencia és kiszámíthatatlanság mellett is lehetővé teszi a társadalom önreprodukcióját, bár az egyes részrendszerekre nézve nem egyenlően jó eséllyel. Luhmann tartózkodik a társadalomelméletekben gyakori teologikus megfogalmazásoktól és nem szívesen bocsátkozik jóslásokba. A történelmi evolúció folyamatában dől el, mely fejlődési irányok, mely részrendszerek és mely struktúrák képesek fennmaradni. Luhmann elemzéseiből az sejthető, hogy e téren a tömegmédiá rendszerének jók az esélyei.

A tudatosan körkörös logikával építkező Luhmann a modern társadalom átláthatatlanságához és nagyfokú irritálhatóságához köti a tömegmédiá sajátosságá-

it. Az informatív–nem informatív kód különleges viszonyt teremt az időhöz. A tömegmédiá által generált új információ kényszere az időt teszi meg uralkodó értékdimenzióvá. Míg a korábbi történelmi korszakokban az események az Isten által meghatározott egyidejűségben és változatlanágban, ekképpen a jelenben zajlottak, most a dolgok szakadatlan változása, az újdonság kerül előtérbe. A funkcionális részrendszerek és az e tekintetben kitüntetett szerepű tömegmédiá működésének dinamikájával összefüggésben a társadalmi kommunikáció folyamatosan kételyt ébreszt az iránt, vajon az, ami a múltban érvényes volt, érvényes-e a jövőben. A modern társadalom időstruktúrája egyre inkább a jelen kérdésessé tételével jellemezhető: „semmi sincs olyan, ami lehetetlen, semmi sincs olyan, ami szükségszerű lenne”.¹⁰

A tömegmédiá a modern társadalom egyetlen olyan részrendszere, amelytől naponta elvárjuk az újabb és újabb információk formájában érkező irritációt. Így a tömegmédiá a kommunikáció megvalósításával folyamatos mozgásban tudja tartani a társadalmat. A működése során keletkező új információ (a gazdaság által előállított friss pénz mellett) a modern társadalmi dinamika központi motívumává lett. (44. old.)

7 ■ Amikor erre történelmileg sor került a XX. században (vagyis amikor olyan ideológia győzedelmeskedett, amely tagadta a modern társadalom funkcionális differenciálódását), akkor a társadalom képtelen volt a külső hatásokra adekvátan reagálni, és a rezsim többnyire rövid időn belül megbukott.

8 ■ Az irritáció a modern társadalom sajátossága, nem feltételezhető tehát valamely egyensúlyi állapot, amelyhez a rendszer az irritáció kezelése után visszatér. Ennek fel nem ismerése miatt érzékelnek a hagyományos (luhmanni megfogalmazással: „óeurópai”) szemantikával operáló elméletek (leggyakrabban a kritikai társadalomelméletet nevezi meg, de lényegében az egész társadalomelméleti hagyományt ilyennek tekintik), illetve a közvélemény akkor is káoszt, dezintegrációt, amikor csak a modernitás normális működéséről van szó.

9 ■ Többek között ezzel magyarázható, hogy a „kapitalista” társadalom miért nem szűnt meg minden erre vonatkozó, meg-alapozottnak tűnő prognózis ellenére.

10 ■ Niklas Luhmann: *Einführung in die Theorie der Gesellschaft*. Carl-Auer, Heidelberg, 2005. 327. old.

11 ■ Niklas Luhmann: Az ismeret: konstrukció. (Előadás a berlini Kunstmuseumban 1988. október 23-án.) *Replika* 66 (2009). 17–30. old.

12 ■ Például Jean Baudrillard: *Simulacra and simulation*. Michigan University Press, Ann Arbor, 1999.

13 ■ Például Luc Boltanski: *Distant suffering. Morality, media and politics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

14 ■ Érdekes módon Boltanski – éppen Baudrillard vizsgálódásaira hagyatkozva – tesz lépéseket ezen belátás felé, amikor a hamis reprezentáció kritikájának érvényességét relativálja. Ugy látja ugyanis, hogy a szimulákrumok korában a valóságra referálás lehetőségének megszűnésével eltűnhet az illúzió kritikája is, hiszen megszűnik a kritika objektív, külső pozíciója is. (Viszont a távoli szenvedés lehetséges megakadályozásának érdekében mégis visszatér a kritikai hagyomány normatív bázisához, a valóság meghatározásának helyes pozíciójához.)

15 ■ Az egyes részrendszerekhez kapcsolódó valóságkonstrukciók: politikai részrendszer – modern állam, gazdasági részrendszer – kapitalista társadalom, vallási részrendszer – szekularizált társadalom.

16 ■ A részrendszerek racionalitásának ezen jellemzőjét nevezi Luhmann univerzalizmus és specifikáció kettőségének.

17 ■ Niklas Luhmann: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. Bde. 1-4. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993.

A VALÓSÁG KONSTRUKCIÓJA

Sok vonatkozásban tehát a tömegmédiá valóságkonstrukciójának elemzésével a modernitás társadalmi dinamikájának jobb megértéséhez is eljuthatunk. Luhmann minden társadalmi alrendszert azzal jellemez, milyen műveletekkel, milyen racionalitást érvényesítve figyeli meg a valóságot. Konstruktivistá ismertelméletével¹¹ összhangban úgy érvel, hogy a tömegmédiá megfigyelő tevékenysége csak akkor lehetséges, ha saját másodlagos (tehát saját megkülönböztetésére is reflektáló) megfigyelését megkülönbözteti a társadalom egyéb részrendszereinek megfigyelésétől, ha különbséget tesz ön- és külső referencia között, vagyis a saját belső működésének megkülönböztetési és a környezetéről (politikáról, gazdaságról stb.) szóló reflexiói között. Ilyenformán a tömegmédiá rendszernek működése is a valóság megkettőződésékként írható le: meg kell konstruálnia a saját valóságához képest egy másikat is, miközben mindkettő a tömegmédiá valósága marad. Így azután az igazság kérdése értelmesen fel sem vethető a tömegmédiá működése során, hiszen az általa konstruált kettős valóság közül melyik is fejezné ki a megfellebbezhetlent?

A művelti konstruktivizmus ezen állításának következménye a társadalomról alkotott képünk újraértelmezése. A modernitásban szinte mindent, amit a világról tudunk, a tömegmédiából tudjuk. A világról ontott képei és hírei, illetve a számára produkált események mondják meg, hogy mi történt és mi fontos a jelen számára. Az események tálalásának tehát egyre inkább figyelembe kell vennie a tömegmédiá logikáját, minden részrendszer önleírásának alkalmazkodnia kell annak sajátos és szigorú szelekciójához, ha saját racionalitását meg akarja jeleníteni a társadalomban. Miközben a tömegmédiá hagyományos – akár konzervatív, akár kritikai társadalomelméleti felfogású, sok vonatkozásban hasonló normatív bázisra hivatkozó – leírásai a valóság helyes, kívánatos tükrözését, a társadalom normatív integrációjának elősegítését kérik számon a tömegmédián, az intenzív és gyorsan reagáló társadalmi kommu-

nikáció érzékenysége az új problémák megoldására egyre inkább a társadalmilag konstruált valóság alakítójának tekinthető.

Luhmann arra figyelmeztet, hogy a funkcionálisan tagolt modern társadalomban a tömegmédiá a hagyományos társadalom- és tömegmédiá-elmélet, valamint a köznapi gondolkodás elvárásait azonban nem teljesítheti. A tömegmédiá részrendszere által létrehozott saját idő és megkülönböztetés össztársadalmi-

lag már nem koordinált. A tömegmédiá részrendszere ekképpen magára utalt a valóság meghatározásában, és csak a saját valóságkonstrukcióját képes megjeleníteni.

Míg a posztmodern értelmezők¹² és a kritikai hagyomány folytatói¹³ a jelentések magától értetődőségének feloldódásában a társadalmiság dekonstruálódását és az egyéni önkiteljesedés akadályát észlelik, addig Luhmann ebben a folyamatban egyszerűen a modernitás sokféle racionalitásának, megfigyelésének következményét látja. Továbbá rámutat, hogy mivel a megfigyelés tárgyat sajátosságai az összes részrendszer valóságkonstrukciójára jellemzők, a társadalom esetében nincs olyan külső megfigyelő, akinek/aminek a leírására mint helyes megfigyelésre támaszkodni lehetne.¹⁴ A világban megalapozható bizonyosság helyett az egyes részrendszerek ön-

megfigyelése mentén jönnek létre valóság-leírások,¹⁵ melyek e részrendszerek partikularitásait jelenítik meg. Noha ezek a valóságkonstrukciók univerzális igényeket fogalmaznak meg, érvényességük nem terjed túl az adott részrendszer határára,¹⁶ ami kizárja a társadalom egészének rajtuk keresztül történő leírását.

A társadalom önleírását Luhmann mindig történelmi szemantikaként értelmezi.¹⁷ A tömegmédiá beszámolóit ma is sokan úgy kezelik, mintha azok tényeket közvetítenének, illetve mint manipulatív bírálják a tömegmédiá sajátos szelekcióját, amely a „valódi” tényeket eltakarja. Luhmann ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a megfigyelés (így a világ leírása is) mindig olyan megfigyelés, amelyet megkülönböztetendő jelzésként kell aktualizálni. A megfigyelni kívánt világ jelöletlen térként (*unmarked space*) konstruálódik a megfigyelésben, és a megfi-

gyelés műveletei éppúgy megfigyelhetetlenek, mint a megfigyelő a megfigyelés műveletének végrehajtásakor. Ebből adódóan a világ vagy a társadalom minden önleírását két, egymással kölcsönviszonyban álló vakság jellemzi: a minden megkülönböztetést transzcendeáló világegység és a mindenkor megfigyelő vaksága.¹⁸ Ezt már Nicolaus Cusanus felismerte.¹⁹ Így Luhmann számára sem a valóság adekvát megragadása a kérdés, hiszen erre csak az egységben álló Isten képes. Hanem az, milyen misztifikációk épültek be a valóság megfigyelésének szemantikájába, hogy „az ember ne lássa, hogy nem láthatja azt, amit nem lát”.²⁰ Magától értetődik, hogy mindez a társadalom tömegmediális ábrázolására is érvényes. A tényeknek és a véleményeknek a tömegmediára jellemző szelekciója elfedi, hogy a világ nem csupán még több tényből és véleményből áll, hanem valami egészen másból, aminek a megragadására a megfigyelés okozta valóságkettőződés miatt nem vagyunk képesek.

Nem véletlen tehát, hogy – mint Luhmann a történelmi szemantikák értelmezésével foglalkozó munkáiban rámutat – a világ, a társadalom megragadása olyan kozmológiai kérdés a filozófiai hagyományban, amely hosszú ideig vallási kérdésként fogalmazódik meg. Ezt váltja fel az immár ontológiai kérdésfeltevés, amely feltételezi, hogy a társadalom a társadalomban valahol reprezentálódik: a rétegzett társadalmakban a mindenkor elítben, majd ennek lassú eróziója után valamely reprezentatív szószóólóban, legyen az a tudósok közössége, a helyes tudattal rendelkező forradalmár vagy a szabadon lebegő értelmiségi. Tehát olyan kétértékű logikával dolgozó valóságleírások fogalmazódnak meg, amelyek az adottnak vett világot a helyes vagy helytelen megismerés sémájával igyekeznek megragadni. A társadalmon kívüli, objektív megfigyelő pozíciójában tetszelgő, a „törvényhozói” funkciókat²¹ megalapozatlanul magának vindikáló óeurópai szemantika helyett Luhmann a társadalom leírásában polikontextuális leírást javasol: olyan többértékű logika mellett érvel, amely érvényesíti a modern társadalom funkcionális részrendszerei által megjelenített különböző kontextusok eltérő megkülönböztetéseit.

Miközben az ontológiai világértelmezés implicite feltételezi, hogy a társadalomban létezik olyan pozíció, amelyből eldönthető, „mi a helyzet” a társadalomban, addig a társadalom polikontextuális leírása mindig mérlegeli, mikor melyik nézőpontból, melyik részrendszer pozíciójából írjuk le a társadalmat. Az óeurópai szemantika egy mindenki számára objektív valóságként adott világból indul ki, s ebből adódik Luhmann szerint az a „jobb tudó” attitűd, amely létrehozza a társadalom szociológiai kritikáját, amely a megfélebbezhetetlen objektivitás pozíciójában ostromozza a fennálló társadalmi viszonyokat, miközben a valóság leírása helyett egyre inkább az foglalkoztatja, vajon mások miért nem képesek leírni a társadalmat.²² E hagyomány él tovább a vál-

ságban lévő társadalom megsegítésének, a helyes út kijelölésnek ideológiájában a „krízis és kritika nagy polgári hagyományának konzekvens végpozíciójaként”²³ például Habermas társadalomelméletében és filozófiájában.

Luhmann az ontológiai beállítódásban végrehajtott elsőfokú megkülönböztetéssel szemben a társadalom leírásának harmadfokú megkülönböztetését javasolja: nem egyszerűen elveti az adottnak vett valóság leírásának kísérletét, amikor arra figyelmeztet, hogy a polikontextuális modern társadalomban az egyes részrendszerek perspektívájából való megfigyelések megfigyelése, vagyis a másodfokú megfigyelések kerülnek előtérbe, hanem arra mutat rá, hogy a társadalom leírása csak a másodfokú megfigyelés lehetőségfeltételeire való reflexiót igényel. Vagyis a (főleg marxista) kritikai megkülönböztetést a megfigyelők megkülönböztetésének értelmezésével váltja fel, hiszen minden megfigyelés egy kontextusfüggő reális művelet. Ebből adódóan a megfigyelő már nem transzcendens, a helyes világlátást képviselő, különleges jogokkal felruházott szubjektum, mert az a világ határozza meg, amelyet megismerni akar.

18 ■ Ez magától értetődően érvényes lesz az egyes részrendszerek (például a tömegmédia) megfigyelésére is, abban az értelemben, hogy az egyes részrendszerek valóságkonstrukciója sem tud a saját megkülönböztetésére érdemben reflektálni. A megismerés ezen sajátos vakfoltját csak a később tárgyalt harmadfokú megfigyelés képes (bizonyos megszorítások mellett) érzékelni.

19 ■ Nicolaus Cusanus: *A tudós tudatlanság*. Paulus Hungarica – Kairosz, Bp., 1999.

20 ■ Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997. 1110. old.

21 ■ Zygmunt Bauman: *Legislators and interpreters: on modernity, post-modernity and intellectuals*. Polity Press, Cambridge, 1987.

22 ■ Ezt nevezte Mannheim a totális ideológiafogalom speciális formájának (Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Bp., 1996. 95–96. old.), és Luhmann lényegében ezt a magatartást tekinti jellemzőnek nem csupán a kritikai társadalomelméletre, hanem általában a korábbi társadalomelméleti gondolkodásra.

23 ■ Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, 1116. old.

24 ■ Ezért szemlélté Luhmann mindig derűvel a kritikai vagy a konzervatív társadalomelméleteket, amikor jobb morált és jobb társadalomlátást követeltek annak a társadalomnak a moráljánál és világlátásánál, amelynek maguk is részei.

25 ■ Niklas Luhmann: *Beobachtungen der Moderne*. VS Verlag, Wiesbaden, 2006. 93–128. old.

26 ■ Niklas Luhmann: *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990.

27 ■ A közvéleményt, a tömegmédia működését legfeljebb azok a közírók befolyásolhatják (bár csak alacsony hatékonysággal), akik – mint Ulrich Beck, Alain Finkielkraut vagy André Comte-Sponville – éppen a tudományra jellemző szemantikák fellazításával, gyakran negligálásával fejtik ki érveiket. A tudomány tudományban is komolyan vehető képviselői azonban (éppen a fentiek okán) kevésbé szokták komolyan venni őket.

28 ■ Niklas Luhmann: *Individuum, Individualität und Individualismus*. In: Uó: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989], 1993. 3. köt., 149–258. old.

29 ■ Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezet-változása*. Századvég – Osiris, Bp., 1993.

30 ■ Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, 1102. old.

31 ■ Baudrillard: *Simulacra and simulation*, 57. old.

32 ■ A színház ezen hagyományos szerepére már Mead is rámutatott, vö. George Herbert Mead: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Gondolat, Bp., 1973. 323. old.

Minden megfigyelés a világban történik, tehát a társadalomelmélet is a társadalom része.²⁴ Ebből adódik, hogy a világ bármely megfigyelése, bármely valóságkonstrukció a világ egy részében (a társadalomtudomány esetében a tudomány részrendszerének egyik részrendszerében) tett megfigyelés, amely óhatatlanul tükrözi ennek a sajátos megfigyelésnek a világ egészétől különböző racionalitását. A társadalom mint autopoietikus rendszer teljesen sohasem ragadható meg: kevesebbet, és főleg csak *mást* lát a másodlagos, de a harmadlagos megfigyelés is, mint a megfigyelt megfigyelő, a világ, a társadalom. A valóság mindig kontingens, mindig másképp is leírható.²⁵ A társadalomleírás számára a világ csak a mindenkori különböző megkülönböztetések eredményezett konstrukció. Következésképp értelmetlen az a kérdés, hogy a tömegmédiát milyen módon torzítja az adott, meglévő valóságot. Csak azt vizsgálhatjuk, milyen a tömegmédiát sajátos racionalitása, megkülönböztetéseinek struktúrája, amely olyan valóságot hoz létre, amelyhez a társadalom egyre inkább igazodik.

A TÖMEGMÉDIA VALÓSÁGA

Miközben a tudomány már aligha vélheti magát tovább a valóság helyes vagy kívánatos megragadásának nézőpontja birtokában, a tömegmédiát a közvéleményen át egyre erőteljesebb nyomást gyakorol a tudományra, és arra kényszeríti, hogy folyamatosan kommentálja az itt áramló híreket, véleményeket. Míg a tudomány sajátos szemantikája (elméleti formái és módszertani biztosítékai) miatt alkalmatlan a közvélemény formálására,²⁶ a tömegmédiát által kínált valóságkonstrukció mint a társadalom sajátos önelírása egyre inkább domináns helyzetbe kerül, mivel a társadalmi kommunikációt egyre inkább a tömegmédiából nyert valóságértelmezés határozza meg.²⁷

A tömegmédiát ezen sikere legalább annyira múlik a modern társadalom erőteljes individualizálódásán, mint a tömegmédiát sajátos racionalitásán. Ugyanis a rétegződéstől a funkcionális differenciálódásra történő átmenet nem csupán a domináns társadalmi kommunikáció jellegét, hanem a szemantikát is mélyrehatóan átalakítja, amit jól jelez a racionalitásra vonatkozó feltételezések individualizálódásának a folyamata. A társadalmi átalakulással párhuzamosan egyre inkább az individuum határozza meg, hogy tevékenysége milyen módon és mértékben tekinthető ésszerűnek.²⁸ A modern funkcionális tagozódás egyik fontos következménye, hogy a társadalmi szabályozás helyébe mindinkább a személyes belátás lép. A személyes tájékozódásnak viszont egyik fő forrása a tömegmédiát.

A tömegmédiát biztosította folyamatos információáramlás olyan immanens redundanciát teremt, ami lehetővé teszi annak vizsgálatát, mit tud és mit gondol valójában az egyén. Ehhez azonban nem az egyes személyekhez kötődő kommunikációt, hanem a közvéleményt kell szemügyre vennünk. A közvélemény

lazán kapcsolódó elemek összessége, nem képez egyiséget, és – szemben akár a XVIII. századi felfogással, akár Habermas egykori reményeivel²⁹ – nem egy egységnek egy egységben való reprezentációja. Funkciója nem is a társadalom integrációja, hanem az, hogy lehetővé teszi a megfigyelők (az individuumok) megfigyelését. Baudrillard értelmezésével párhuzamokat mutatva, de az ő letargikus diagnózisát nem osztva, Luhmann a közvéleményt a tömegmédiát tartós hatása eredményének tekinti, amit kettős tükörhatás jellemez. Olyan tükörhöz hasonlítható, amelynek a hátoldala is tükör. A tüköreffektus lényege, hogy az információ adója az információfolyam médiumában látja önmagát és a többi adót, míg az információ befogadója önmagát és a többi információfogadót látja, és folyamatosan azt tanulja, hogyan válasszon a kínálatból saját társadalmi környezetének (iskolai, baráti körének, politikai beállítódásának stb.) figyelembe vételével. Maga a tükör természetesen intranszparens, miként a megfigyelő és a megfigyelés pozíciója is átláthatatlanságokkal terhelt.³⁰

Míg Baudrillard a média által hordozott jelentés és ellenjelentés irányíthatatlansága felett kesereg, addig Luhmann a világ megfigyelhetetlensége és az egyének önmaguk és mások számára való átláthatatlansága miatt kikerülhetetlen sémaalkotásra hívja fel a figyelmet. Ez a séma kétségtelenül nem tudja a „valódi és a médium köddé egyesülését, és annak igazságát megfejtetni”,³¹ viszont lehetőséget ad a társadalom átfogó önelírására. A tömegmédiát sémaképzése nem csupán a társadalom többi részrendszere számára biztosítja a strukturális kapcsolódást, mert a maga rendszerén kívüli strukturális kapcsolatoknak is meg kell felelnie, létrehozva a tömegmédiában zajló kommunikáció és a pszichés rendszer illeszkedéseit. A tömegmédiát megfigyelési pozíciója a színházéhoz hasonlítható,³² mivel ott is a másodlagos megfigyelés motivációs sémája (szerelem, bűnözés, őszinteség, őszintétlenség) segíti a tájékozódást a világban. Így alakul ki az a kognitív rutin, amellyel az egyén a maga és a többiek viselkedését felfogja. Ráadásul a tömegmédiát teremt meg azt a világot, amelyben az egyén fellelheti magát, miközben önmagát sémákba csak egy „objektív” valóság illúziójával rendezheti. A tömegmédiát többek között azért oly sikeres a valóság meghatározásában, mert rendelkezésre bocsátja ezt az illúziót is, kiszolgálva és, ha kell, módosítva a sémák iránti igényt.

Baudrillard számára e ponton az a kérdés, hogy a tömegmédiát „objektivitása” miként számolja fel a valóság helyes megragadásának lehetőségét, ami pedig az egyének szubjektív önértelmezésének alapja. Luhmann számára viszont az a tömegmédiát kapcsolatos legizgalmasabb kérdés, hogy milyen az a társadalom, amely tartósan a tömegmédiát keresztül tájékozódik saját magáról. Úgy tűnik, hogy a tömegmédiát – racionalitásának sajátos megkülönböztetése révén – talán mindegyik részrendszerénél erőteljesebben teremt meg a társadalom és (a társadalom környezetének tekintett) tudati rendszer közötti strukturális

kapcsolódást. Azok a preferenciák ugyanis, amelyek a tömegmédiá megfigyeléseit jellemzik, határozottan beilleszkednek az individuuum kognitív sémáiba.

Jól látszik ez abból, hogy a tömegmédiá szelekciója a bemutatott véleménykülönbségek magyarázatában előszeretettel használ leegyszerűsítő oksági összefüggéseket, amelyek azután értékeléseket, érzelmeket, tiltakozásokat váltanak ki. A tömegmédiában a valóság közvetlen meghatározójának tekinthető híradások, tudósítások programterülete a folyamatosság megszakításával és a konfliktusok előtérbe állításával operál. Gyakran etnocentrikus, és az események alakulásában az egyes személyek jelentőségét hangsúlyozza. A társadalom tömegmédiális önleírásában tehát a törésvonalak bemutatása dominál, amely óhatatlanul irritálja nem csupán a többi részrendszert (s ezzel a modern társadalmi dinamika egyik fontos forrása), hanem az egyént is. A reklám is ezt az ingerlő hatást erősíti, amikor azt sugallja, jobb is lehet, mint most, és mindössze a kívánatosnál kisebb vásárlóerő szab határt az ember határtalan vágyainak. A társadalmon belüli konfliktusokat megjelenítve pedig óhatatlanul azt a benyomást kelti, hogy az aránytalan elosztás, a társadalmi igazságtalanság miatt nem áll mindenkinek elegendő pénz a rendelkezésére.

Mindez az izgatottság fokozódásával jár. A társadalom mintegy magától feszült, saját magát riasztó társadalomként jelenik meg, amely elkerülhetetlenül reprodukálja a kettős kívánság skizofréniáját: az individuumnak azt a vágyát is, hogy részese legyen a változásoknak, de azt is, hogy védelmet találjon a változások következményeitől.³³ Az irritációt növelő tömegmédiális szelekció a konfliktusok egyoldalú kiemelésének ellensúlyozására az erkölcsi értékeket is előtérbe állítja, és azt sugallja, hogy az egyetértés jobb, mint a véleménykülönbség. Az egyetértés, a szolidaritás, az értékek és az értelem hangsúlyozása azonban a részrendszer információ-nem információ megkülönböztetésének logikájához híven, az irritációt nem okozó moralitás elhallgatása (a szokványos társadalmi kommunikáció moralitásának nem ábrázolása) mellett a botrányokban, a patológiákban mutatkozik meg. Ebben is a tömegmédiá sajátos időszemlélete mutatkozik meg, mely a „van” állandó újratermelődésével mindig szembeállítja azt, „aminek tulajdonképpen lenni kellene.” A témák moralizálására azért van szükség, mert „a valóságos valóság másképp fest” (91. old.).

Még markánsabb a társadalom és kognitív környezete közötti strukturális kapcsolódás a szórakoztatás programterületén. A szórakoztatás valóságkonstrukciójának sikere, hogy az individuuum a tömegmédiá tapasztalatát a sajátjaként éli meg. A kommunikáció ebben az összefüggésben mintha valamilyen szubjektíven már nem ellenőrizhető szemléleti tudást jelentene, amely csak a tömegmédiá miatt közös, és ahol a sokféle programból való választás lehetősége biztosítja az individualitást. A tömegmédiá valóságleírása ilyen módon minden ontológiai alapot nélkülözve az

„egyedileg méretre szabható világ megkülönböztetését generálja” (104. old.). Tehát nem közmegegyezéses valóságot teremt, hanem egyszerűen rendelkezésre bocsátja a társadalom és az individuuum önleírásának sémáit. Baudrillard megfogalmazásában: nem jelentést hoz létre, hanem csak háttérrel ad a jelentésnek.³⁴ Míg azonban Baudrillard a „jobb tudás” értelmiségi modorában a radikális jelentésvesztés valóságával szembesít bennünket, addig Luhmann ezen valóságkonstrukció társadalmi funkcióját vizsgálja: úgy látja, hogy a valóságleírás minimális konszenzusa helyett a kommunikáció folyamatának műveleti feltételeit jelenti, a tömegmédiá a közvélemény médiumában olyan sémákat nyújt, amelyek a hihetetlenül komplex és gyorsan változó feltételek közepette is minden más részrendszerénél sikeresebben tudják biztosítani a strukturális kapcsolódásokat.³⁵

A tömegmédiá által kínált valóság horizontok teremtik meg azt az irritációt, amelyet részint a normativitásra vonatkozó elvárások, részint pedig a folytonosan reprodukálódó meghatározatlanságok jelentenek. A modernitás sajátos paradoxona, hogy a bizonytalanság oldását egy olyan rendszer végzi, amely működésével (az irritáció folyamatos fokozásával) aktívan részt vesz a bizonytalanság növelésében is. A bizonytalanság abszorpciója egy polikontextuális értelmezési keretben fenntartja a rendszer folytonos instabilitását – Luhmann megfogalmazásában a modern társadalmi kommunikációt „monumentumok helyett momentumok” alkotják³⁶ – és ezáltal a rendszer nagyobb alkalmazkodóképességét.

A tömegmédiá szerepe tehát leginkább abban mutatkozik meg, hogy lehetővé teszi a társadalom műveletileg zárt rendszerének nagyfokú irritálhatóságát, és mégsem veszélyezteti a bizonytalanság feloldása során a mindenkor releváns struktúrák magas komplexitását. Funkciója tehát az ingerlés és annak fenntartása.³⁷ Mivel azonban e társadalmi funkcióját csak egyszerűsítő sémák alkotásával tudja betölteni, a tömegmédiá egyrészt csökkenti a szociális kommunikációt, másrészt biztosítja annak folytonosságát. Mindezt nem konszenzusteremtéssel, hanem a társadalmi kommunikáció kettős kontingenciájának feloldásával éri el.

33 ■ Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, 1110. old.

34 ■ Baudrillard: *i. m.* 55–60. old.

35 ■ Jól érzékelhető, hogy a megfigyelő különbségtevéseit semlegesíteni igyekvő tudomány erre bizonyosan alkalmatlan, sőt kérdéses, hogy egyáltalán képes-e részt venni a saját részrendszerén kívül a társadalmi önleírásokban (vö. Luhmann: *Die Wissenschaft der Gesellschaft*).

36 ■ Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990. 1104. old.

37 ■ A tömegmédián gyakran számon kéri a normákra nevelést. Erre azonban alkalmatlan, mivel bináris megkülönböztetési kódja nem a morál elismerés–megvetés-sémája alapján szerveződik. Ráadásul egyrészt a morális kommunikáció csak korlátozott számú helyzetben használható, másrészt a tömegmédiá számára informatív tartalmak többsége morálisan semleges tartalmakat közvetít. (A morális kommunikációról I. Niklas Luhmann: *Die Moral der Gesellschaft* [hrsg. Detlef Horster]. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2008.)

38 ■ Mannheim Károly: *i. m.* 67–94. old.

A TÖMEGMÉDIA ÉS AZ ÉRTELMISÉGI DISKURZUS

Mindezek alapján Luhmann arra a megállapításra jut, hogy a tömegmédiá valóságát sohasem foghatja fel az, aki annak feladatát releváns információk közlésében, mi több, a társadalmi nyilvánosság megteremtésében látja – pedig a társadalom- és tömegmédiá-elméletek általában ezt a nézetet képviselik. Luhmann szerint a tömegmédiá nem teremt, hanem csak megjeleníti a közvéleményt, a nyilvánosságot. Természetesen az óeurópai szemantikára támaszkodva bírálható a tömegmédiá rövidre zárt valóságkonstrukciója, bár ha alaposabban megvizsgáljuk az egyes történelmi korszakok társadalmának önleírását, aligha találunk olyan valóságkonstrukciót, amelynek ne volna felróható a semaképzés felületessége, sőt manipulatív tartalma.

A társadalom megismerése és a tömegmédiá valóságkonstrukciója kapcsán unos-untalan megfogalmazódó manipulációs tézist vitathatatlanul az értelmiség fejt ki és tartja fenn a társadalmi kommunikációban. Ráadásul úgy, hogy egyben folyvást a maga „manipulációmentes” nézőpontját ajánlhatja. Ez a súlyos önáltatás egy társadalmon kívüli, objektív megfigyelő pozíciójában tetszeleg, függetlenül attól, hogy a kritikai szociológia, a konzervatív társadalombírálat vagy épp a posztmodern médiaelemzés nyelvét használja-e, s aligha választható el a különböző értelmiségi csoportoknak a valóságot meghatározni akaró hatalmi ambícióitól. Ez hozza magával, hogy az az értelmiség, amely más esetekben felettébb erőteljes érvekkel diszkvalifikál elavultnak minősített, múltba forduló szemantikákat, mégis olyan magától értetődéssel képviseli a XVII–XVIII. század ontológiai beállítódását. Ezzel a szemantikával operálva kívánja a régi, Isten által meghatározott szemantika helyett a maga istenségét megjelenítő valóságértelmezést rákényszeríteni a társadalomra. Noha a társadalom szemmel láthatólag egyre kevésbé kér ebből az útmutatásból, és a modern társadalom integrációja sem sínyli meg a világra vonatkozó helyes értelmezés elmaradását.

Lényegében erre mutatott rá implicite Habermas nyilvánosság-elemzése is, amikor bemutatta azt a történeti folyamatot, amelyben fokozatosan felmorzsolódott a klasszikus polgári nyilvánosság és megszűnt annak a hatalommentes diskurzusnak a lehetősége, amelyben a mindenki számára elfogadható, legjobb érv győzedelmeskedik. Valójában azonban a racionalitás virtuózai által kijelölt valóságértelmezést egy másfajta (Habermas szerint a monopolkapitalizmus logikája által kijelölt) valóságértelmezés váltotta fel, kevés teret kényszerítve a dolgok tartalmának meghatározására igényt tartó értelmiségnek.

Luhmann alapján ez úgy is megfogalmazható, hogy a világ meghatározásának hatalmi szemantikájával dolgozó értelmiség hajlamos a modern társadalom folyamatait a hatalom–hatalommentesség megkülönböztetés racionalitásán keresztül szemlélni. Feltehetően ez is közrejátszik abban, hogy szerepvesztését csakis egy másik hatalom (a modernitást állítólag

uraló kapitalizmus) logikájával képes magyarázni. Mindenesetre nem pusztá véletlen, hogy a modern kori értelmiség olyan nagy érzéketlenséget mutat a modernitás polikontextuális, nem a hatalmat középpontba állító valóság iránt.

Minden bizonnyal ezzel is magyarázható, hogy az értelmiség a tömegmédiá valóságkonstrukciójával szemben folyamatosan él a gyanúperrel, hogy azt valamilyen mögöttes szándék mozgatja. Csakhogy a tömegmédiá racionalitására valóban a valóságot monokontextuálisan meghatározni akaró saját elsőfokú megfigyeléseit (a „mi a világ és mi a társadalom?”, „mi vesz körül minket?”) és ebből adódóan a „helyes” és „helytelen” valóságmegragadás megkülönböztetését vetíti rá. S – miként már Mannheim is megállapította³⁸ – a saját megfigyelései alapján helytelennek minősített valóságértelmezések hátterében immár nem kognitív okokat (a helyes valóság megragadásának személyes korlátait), hanem a többség tudatos befolyásolásának szándékát érzékeli. Álláspontom szerint az értelmiség ezt a szemantikát extrapolálja a tömegmédiá megfigyelésére is.

A TÖMEGMÉDIA ÉS A MANIPULÁCIÓ

A manipuláció-tézis luhmanni olvasata tudatosan szembehelyezkedik a tömegmédiára vonatkozó értelmiségi diskurzussal és a többségi tömegmédiá-elméletekkel. Nem azt állítja, hogy nem volna manipuláció – luhmanni fogalmisággal: annak esete, amikor egy másik részrendszer logikája megjelenik vagy rövid ideig dominál a tömegmédiá szelekciós műveleteiben – a tömegmédiá működésében. Különösen gyakori krónikus információhiány esetén, amit csak egy másik részrendszerből érkező, annak sajátos racionalitását tükröző információ szüntethet meg. Luhmann itt az Öböl-háború példáját említi, amikor a tudósítók csak az amerikai védelmi minisztérium közléseit tudták használni a tájékoztatás során (16–17. old.). Ám ezek a korlátozások többnyire időszakosak és elszigeteltek. Másrészt csak azáltal észlelhetünk manipulatívnak közléseket, műsorokat, csatornákat, hogy mindig rendelkezésre állnak hozzájuk képest független források is.

Ezek a luhmanni megfogalmazások azt sugallják, hogy a környezeti hatások nem veszélyeztetik az egyes részrendszerek autonómiáját, hanem csak olyan irritációt jelentenek, amelyek döntően nem befolyásolják azok belső műveleti zártságát. Luhmann tömegmédiá-elmélete kevésbé vet számot a nyugatitól eltérő társadalomfejlődésű területek tapasztalatával arról, hogy ez az autonómia folyamatosan csorbát szenved. Közép-Kelet-Európában például a környezeti impulzusok (például a politikai racionalitás formájában) döntően befolyásolják a tömegmédiá szelekcióját is, sok vonatkozásban felülírva vagy módosítva egyes események hírértékét. Luhmann az efféle ellenvetésekre feltehetően a konkrét történeti elemzés sürgetésével válaszolt volna, amely bizonyosan kimutatná

a rétegzett társadalom megkülönböztetéseinek örökségét magukon viselő kommunikációs formák jelenlétét például a közép-kelet-európai társadalmakban. Más kérdés, hogy nem szívesen adott volna teret az ő „világtársadalom”-koncepcióját³⁹ fellazító regionális elemzéseknek.

Úgy látom azonban, hogy a manipuláció kérdése nem intézhető el csupán egyes térségek modernitás-deficitjének bemutatásával. A modernitás funkcionális tagolódásának van egy olyan összefüggése is, amely a társadalom önleírásának, és így a manipulációnak a problémakörét is bizonyos értelemben a részrendszerek logikáján kívülre helyezi. A társadalmi rétegződésről van szó, amely aligha tárgyalható a hatalom problematikájának bevonása nélkül. Itt a luhmanni értelmezés vakfoltjába ütközünk. Bármennyire népszerű is a hagyományos hierarchia-elméletek érvényvesztésének tézise a jelen fejlett társadalmainak leírásában, a rétegződés óhatatlanul pozitíve és negatíve privilegizált helyzetű csoportokra osztja a társadalmat, ahol az egyes csoportoknak lényegileg különböző esélyük adódik arra, hogy a társadalom önleírásában részt vegyenek. Következésképpen a tömegmédiára számukra releváns információk formálásában való részvétel esélye is csoportspecifikus, és azoknál, akik ebben a folyamatban kisebb eséllyel érvényesíthetik a valóságkonstrukciójukat, könnyen beállhat a hallgatás spiráljának⁴⁰ nevezett effektus.

Luhmann nem állítja azt, hogy a rétegzett társadalomból a funkcionális társadalomba való átmenetben megszűnne a társadalom rétegződése. Miután a társadalmi rendszer komplexitásának növekedésével együtt nő a rétegzett szegmentálódás esélye és fokozódnak az egyenlőtlenségek, bizonyos csoportok ki-rekesztődnek, mások privilegizált helyzetbe kerülnek. Ezeket nevezi Luhmann a társadalom pozitívan és negatívan integrált csoportjainak.⁴¹ A megkülönböztetés mindkét oldalára nagy figyelmet fordító elemzése azonban érdemben csak az eltérő integrációs sémákkal foglalkozik, azt azonban nem taglalja, hogy ennek a megkülönböztetésnek milyen következményei vannak a társadalmi valóság formálására nézve.

Csak annyi derül ki, hogy a társadalomban létrejönnek olyan csoportok, melyeknek tagjai lényegében az összes funkcionálisan differenciálódó részrendszerből (oktatás, igazságszolgáltatás, politika stb.) kizáródnak, míg mások – a társadalom többsége – előtt nyitva áll a bevonódás lehetősége mindegyik részrendszerbe. Ez az elemzés jól példázza Luhmann elemzési technikáját, amely a megkülönböztetések mindkét oldalára figyelmet fordít, nem csupán az egyiket, vagy a másikat hangsúlyozza, amit Luhmann joggal bírált a konzervatív és a kritikai társadalomelméletekben. Viszont érdemben mégsem foglalkozik azzal, hogy a fokozódó egyenlőtlenségek következtében egyre gyakoribbá válik az a helyzet, amelyben egyes csoportok domináns pozíciója (a negatíve integráltak többszörös deprivaltságának megfordításaképpen) több részrendszerben egyaránt érvényesül.

Ez a helyzet azonban szükségszerűen meghatározó szerepbe hozza azokat, akik nagyobb eséllyel alakíthatják az egyes részrendszerekből a tömegmédiába bekerülő információk tartalmát, jellegét. S feltehetően – mint „kapuőrök”⁴² – a tömegmédiára „közvéleményt reprezentáló” hírei szelekciójában is jobban érvényt tudnak szerezni sajátos nézőpontjuknak. Tehát nem teljes mértékben esetleges, milyen tartalmakat közvetít a társadalom önleírását elvégző tömegmédiára. Nagy kérdés viszont, hogy a valóságmeghatározás ezen társadalmi pozicionálását manipulációnak nevezhetjük-e. Luhmann konstruktivista nézőpontjával összeegyeztethetetlen a helyes valóságábrázolást szavatoló objektív nézőpont feltételezése. Azonban arra ő is rámutat, hogy a tömegmédiára rendszeren belüli megfigyelő, például a tömegmédiára szervezett döntési pozícióban lévő hírigazgató képes különbséget tenni a kommunikáció témái és funkciói között. Ha ez a megkülönböztetés érvényre juttatja a több részrendszerben is pozitíve privilegizált helyzetű csoportok valóságkonstrukcióját, akkor hírigazgatónk könnyen élhet e csoport érdekeit tükröző témaválasztással, s mindenekeztül bizonyos információk kihagyásával a szabadságával.

Ez a megállapítás a kétségtelen befolyásolás korlátait is jelzi. A manipulatív szelekció ugyanis mindig azt kockáztatja, hogy bizonyos hírek elhallgatása vagy egyoldalú prezentálása miatt elpártolnak a médiától a befogadók, akiknek – a modernitás funkcionális tagolódásának feltételét jelentő plurális demokráciá-

39 ■ Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, 145–171. old.

40 ■ Elizabeth Noelle-Neumann: *Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*. Langen Müller, München, 2001. A hallgatás spiráljának hazai elemzése: Angelusz Róbert: *Optikai csalódások*. Pesti Szalon, Bp., 1996. 9–94. old.

41 ■ Niklas Luhmann: *Einführung in die Theorie der Gesellschaft*. Carl-Auer, Heidelberg, 2005. 275–278. old. E ponton újabb érvet fogalmaz meg Habermasszal szemben. Szerinte az egyenlőtlenségek nem csupán a társadalmi rendszerben, hanem az életvilágban is nőnek, hiszen mindkettőben ugyanazok a kommunikációs műveletek zajlanak. (Ebből kimondatlanul is az következik, hogy az európai társadalomfejlődés nem rejti magában a megegyezésre orientáltság növekvő esélyét, mivel sok vonatkozásban növekvő egyenlőtlenségek kielezett konfliktusokba torkollanak.)

42 ■ vö. Pierre Bourdieu: *Előadások a televízióról*. Osiris, Bp., 2001.

43 ■ Maxwell McCombs – Donald Shaw: The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly* 36 (1972), 176–187. old.

44 ■ Niklas Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, 812. old.

45 ■ Niklas Luhmann: *Soziale Aufklärung*. In: Uő: *Soziologische Aufklärung 1. Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1970. 66–91. old.

46 ■ Niklas Luhmann: *Die Realität der Massenmedien*. 2., bőv. kiad. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1996. 215. old.

47 ■ Niklas Luhmann: *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987. 488–550. old.

48 ■ Luhmann: *Die Moral der Gesellschaft*

49 ■ Luhmann: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, 1045–1055. old.

50 ■ Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Bp., 1987. 729–806. old.

51 ■ Luhmann: *Soziale Systeme*, 30–147. old.

ban – van módjuk más forrásból is tájékozódni. Nem csupán a többi tömegmédiából, hiszen ha csak ezek kínálnának teret a tájékozódásnak, akkor megalapozottabban lehetne érvelni az oly népszerű hegemonia-elméletek vagy gyengített változatuk, a tömegmédiá napirendkijelölő hatását megfogalmazó elméletek mellett.⁴³ Luhmann komplex társadalomelmélete azonban arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a „társadalmi részrendszerek nagyformája a folyamatosan újjaalakuló és ismét feloldódó kisrendszerek tengerén úszik”.⁴⁴

Hiába hirdeti ugyanis a tömegmédiá rendszerének önleírása, mégsem csak ennek a mindig változó rendszernek a segítségével tájékozódhatunk a világról, hanem az egymás jelenlétében kommunikáló interakciók és a tagság–nem tagság megkülönböztetéssel operáló szervezetek rendszerén keresztül is, ahol viszont aligha feltételezhető egy homogén, a részrendszerek többségében pozitívan privilegizáltak nézőpontját tükröző valóságkonstrukció. (Ezt jól demonstrálják a birminghamiek sikeres elemzése az üzeneteknek a lineáris Shannon-Weaver modellnek ellentmondó, versengő dekódolásairól.) Következésképpen a manipuláció tézisének jelentősége feltehetően sokkal kisebb annál, mint amit a tömegmédiáról folyó diskurzusban érdekelt értelmiség feltételez. Másfelől túlságosan keveset magyaráz meg túlzottan leegyszerűsítő kauzális modelljével. Ugyan nem vitatható, hogy Luhmann szociológiai felvilágosodásának szellemében⁴⁵ is be kell látni a társadalom leírásának korlátait, és ennyiben el kell fogadni a redukció kikerülhetetlenségét, másrészt azonban a társadalom komplexitásának megragadása érdekében érdemes csinjáni bánni a köznapis szemantika rövidre zárt értelmezéseire emlékeztető megközelítésekkel.

A TÖMEGMÉDIA ÉS A KOGNITÍV SÉMÁK

Mint a fentiekből is érzékelhető, Luhmann társadalomelmélete, ha egyes pontokon érintkezik is a bevett elméletekkel és a közfelfogással, lényegileg másképp nyúl a tömegmédiá kérdéséhez. A modern társadalom tömegmédiális önleírásában a legizgalmasabb problémának azt tartja, hogy „miként lehetséges, hogy a világról és társadalomról szóló információkat a valóságról szóló információként fogadjuk el, ha tudjuk, miként hozták létre őket?”⁴⁶ A válaszadással azonban jórészt adós marad, hiszen a kérdést a tömegmédiával foglalkozó munkájának zárómondataként fogalmazza meg, és terjedelmes életműve egyéb köteteit átlapozva sem állítható, hogy kimerítő választ adott volna arra, miért éppen a fenti jegyek a meghatározóak a tömegmédiá valóságkonstrukciójában. Viszont az az állítása, hogy a tömegmédiá elsőségét a társadalom önleírásában a sikeres strukturális kapcsolódásokat lehetővé tevő sémaképzés magyarázza, támpontokat ad a kérdés megválaszolásához.

A tömegmédiá szelekciója tehát úgy jeleníti meg a többi részrendszer témáit, hogy sikeresen kapcsolódik

lódik a társadalmi rendszeren kívüli megfigyelők, az emberek kognitív sémáihoz. Luhmann nem vizsgálta ugyan, de a tömegmédiá szelekcióját kijelölő sémák (a konfliktusok középpontba állítása, a morális ítékezés, az etnocentrizmus, az individualitás stb.) olyan emberképet mutatnak, amelyre nem jellemző a funkcionálisan tagolódó modern polikontextualitás megragadása. Hiszen ennek a kognitív sémának a szemantikája változatlanul olyan alapvető társadalmi konfliktusokat, osztályellentéteket azonosít, amilyeneket Luhmann társadalomelmélete immár érvénytelennek tart a modernitás körülményei között.⁴⁷ Ez a kognitív séma a morális szempontokat tekinti elsődlegesnek a társadalomban való tájékozódásban, miközben Luhmann kimutatja, hogy a modern társadalomban feloldódik a morálnak mint végső instanciának a hatalma.⁴⁸ Ez a kognitív séma a saját szűkebb közösség, etnikai, felekezeti csoporttagság szemszögéből nézi a világban zajló eseményeket; ugyanakkor Luhmann hosszan fejtegeti a nemzeti narratíva használhatatlanságát a modern világtársadalomban.⁴⁹

Ha a tömegmédiá sikeressége éppen ezen sémának köszönhető, akkor a társadalmi kommunikáció környezetének tekintett ember bizony a XVII–XVIII. századi szemantika valóságkonstrukcióját képviseli, azt, amelyet Luhmann európainak, a modernitás komplexitását megragadni nem képesnek nevez. (Az emberek kognitív sémái sohasem voltak modernekek?) Lehet, hogy éppen ez szolgál magyarázatul a kommunikációs folyamatok átláthatatlanságára, aminek nyilvánvaló következménye, hogy az ember képtelen tájékozódni a modernitás körülményei között. Feltehetően az ember európai szemantikájának és a modernitás polikontextuális szerveződésének diszkrepanciájából fakadnak a modernitás körülményei között megszorodó pszichés problémák is, amelyekre – más fogalmi keretben – már Elias is utalt a harmincas években.⁵⁰ Másfelől az eltérő sémarendszer is minden bizonnyal hozzájárul a hagyományos társadalom- és médiaelméletek osztatlan népszerűségéhez, hiszen neki megfelelő összefüggéseket látat.

Másrészt azonban a társadalom és az ember tájékozódásának különböző médiuma és sémarendszere óhatatlanul kérdéseket vet fel a szerző társadalom- és tömegmédiá elméletével kapcsolatban. Luhmann szerint ugyanis a társadalom és az annak környezetének tekintett ember közötti strukturális kapcsolódás sikere nagyban azon múlik, hogy a kétféle rendszer között lejátszódik-e egyfajta együttfejlődés, koevolúció.⁵¹ Ennek a fentiekben megmutatkozó hiánya tehát mindenképpen értelmezésre szorul. A luhmanni elmélet logikája mentén haladva azonban adódik magyarázat. Luhmann érvelhetne álláspontja védelmében azzal, hogy az emberek kognitív sémái ugyan kétségtelenül sok tekintetben az újkor szemantikáját képviselik, de a modernitáshoz illeszkedően megengedőbbek mások etnocentrizmusával szemben. Miként viszonylag könnyen el tudja fogadni azt (és ez a korábbi történeti korszakokban bizonyosan nem következhetett volna

Már kapható a jobb
hírlapboltokban a

lettre

téli száma

benne

PÁLYI ANDRÁS

Pályi Andrással Darabos Enikő beszélget

UNIVERZÁLKULTURALIZMUS

J.-M. Eriksen, F. Stjernfelt: Kulturalizmus

Stefan Jonsson: Az első ember

(északi identitás és kolonializmus)

Helen Dunmore, Jenny Erpenbeck,

Herta Müller prózája

Will Brady: Hazatérés Skóciába

Kukorelly Endre: Angol-magyar

Erika Fischer-Lichte: Sámánizmus és színház

Jana Juraňová és Demény Péter prózája

Claudio Magris: Robinson és a robinzonádok

Orhan Pamuk: Az ártatlanság múzeuma (regényrészlet)

Kali Kinga: Örökszűz

clausbeck-nielsen.net: Az új világrend

Tillmann J. A: Más-világi megfigyelések

Márton László: A műfordítás a

mai magyar írásbeliségben

DÁN DILEMMÁK

Henrik Nordbrandt esszéje: Rögeszmék és utópia

Lone Hørslev, Ida Jessen, Katrine Marie Guldager,

Christina Hesselholdt, Adda Djørup,

Simon Fruelund, Naja Marie Aidt prózája

Jens Smærup Sørensen: Søren Lundbæk és a modernség

Suzanne Brøgger esszéje

Trisse Gejl: Nem tudnak integrálódni

Per Nyholm: Közép-európaiak

Knud Romerrel Bogdán Agnes beszélgetett Budapesten

Surányi Mihály: Belső utak stílusa – Trine Søndergaard fotói

A dán összeállítás válogatta Kertész Judit,

fordította: Bogdán Agnes, Kertész Judit, Soós Anita,

Szóllósi Adrienne és Varga Vera

VITÁK, TUDÓSÍTÁSOK

Caspar Melville: Darwinnal a vacsoraasztalnál

Roger Friedland: A szuverenitás erotikája:

a vallásos erőszak és politikai korlátai

Haraszi Miklós: Isten nevében

Borbély András: Mi a realitás?

Norman Manea: Philipp Rothról

Jochen Jung: Herta Müller regényéről

Tamás Dénes: Egy kis erkölcsi trakta

Hanne Tornøe: Dán vendégség Budapesten

Aczél Géza, Ayhan Gökhan, Thomas Boberg,

Adda Djørup, Seamus Heaney, Klaus Høeck,

Ted Kooser és Lone Munksgaard Nielsen versei

Lettre arc+kép: Fabricius Anna munkáit bemutatja Csatlós Judi

A Lettre kapható a jobb hírlap- és könyvesboltokban.

Megrendelhető ajándék előfizetesként is

évi 1800 Ft-ért a Jelenkor Kiadónál:

www.jelenkor.com vagy e-mailen: lettre@c3.hu

Téli Lettre-napok

2009. december 16-án, szerdán 6-kor

a Kossuth Klubban

Jánossy Lajos, Kornis Mihály, Németh Gábor, Tóth Krisztina

be tömegesen), hogy ennek megfelelően a tömeg-média sem egy közmegegyezéssel valószínűsítő, hanem olyan értelmezési mezőt, amelyből mindenki individuálisan vagy szűkebb csoporttagsága alapján válogat az egymással vetélkedő valóságkonstrukciók között. Luhmann legfőbb érve azonban minden bizonnyal az lenne, hogy az eltérő sémaképzés nem okoz olyan mértékű irritációt, hogy azzal a modern társadalom ne tudna elboldogulni. Legalábbis egyelőre még nem omlott össze. A társadalmi kommunikáció tehát képes kezelni ezt a diszkrpanciát, s így a strukturális kapcsolódás feltételei teljesülnek.

Ebben persze az is közrejátszik, hogy a tömeg-média olyan valóságkonstrukciót ajánl a társadalom leginkább elfogadott önleírásaként, amelynek hatására az egyén a mások szabadságát túlbecsüli, míg a saját szabad játékterének kognitív korlátait túlságosan is tudatosítja. Ezt Luhmann egy pillanatig sem vitatja, de tartózkodik attól, hogy e mögött valamilyen szándékot, a kapitalista osztályhatalmat megjelenítő hegemonia-törekvést feltételezzon. Egyszerűen azért, mert ezt a leegyszerűsítő magyarázó sémát jó okkal alkalmatlannak tartja a modern társadalom megragadására. A posztmodern elmélet kétségbeesését sem osztja a jelentések kiüresedése felett, hanem a jelentések természetesen megtöbbszöröződéséről beszél. Az elvetett magyarázatok helyett kínálja fel a jelenségek közötti bonyolult cirkuláris interdependenciákat magyarázó funkcionális elemzést. A tömeg-média valószínűségének leírásában azzal a nem titkolt szándékkal, hogy szempontjai „szétrobbantsák a »kommunikációtudományos« médiakutatás aránylag szűk kereteit” (7. old.).

Hogy a német viszonyokhoz mérten szűkebb keresztmetszetű hazai médiatudomány képes-e erre az elméleti impulzusra strukturális kapcsolódásokat megnyitón reagálni, vagy pedig az eltérő kognitív sémák még a megértést is lehetetlenné teszik, nem-hogy adaptációs folyamatokat indítanak el? Bizakodjunk az előbbi lehetőségben. Annál is inkább, mivel Saxer értelmezését⁵² kiegészítve joggal vallható, hogy a kommunikációtudománynak értelmiségi hatalmi igények és posztmodern látomások helyett olyan elméletekre van szüksége, amelyek képesek a média alakulását a modernitás körülményei között értelmezni. Luhmann felfogása pedig, apróbb továbbgondolandó egyenetlenségei ellenére is, kétség-telenül ilyet kínál. □

52 ■ Ulrich Saxer: A posztmodern mítosza: kommunikációtudományi megfontolások. In: Angelusz – Tardos – Terestyéni (szerk.): *i. m.* 149–156. old.